

**III. ULUSLARARASI BATTALGAZİ
BİLİMSEL ÇALIŞMALAR KONGRESİ
21-23 EYLÜL 2019
MALATYA**

**KONGRE
TAM METİN KİTABI
EDİTÖR: PROF. DR. MUSTAFA TALAS**

ISBN: 978-605-7811-13-4

İSPEC YAYINEVİ

DİNİ TECRÜBE DELİLİNDE SEZGİNİN YERİ VE ÖNEMİ

Aysel TAN

Doktora Öğrencisi, Fırat Üniversitesi, ayseltan@gmail.com

Giriş

Dini tecrübeler, her toplumda bulunan dini geleneklerde ortaya çıkar. Fakat din felsefesinde, Tanrı'nın varlığına bir delil olarak ileri sürülmesi yakın tarihlere rastlar. Bunun nedeni F. Schleiermacher'ın dine duygu merkezli açıklamalar getirerek, dinin 'bireysel' özelliğini sürekli vurgulamasıyla başlamıştır. Schleiermacher, dini insanlara daha anlaşılır ve cazip kılmak için, dinin duygusal yönünü öne çıkarmış ve Tanrı'nın 'duyumsanması' ve 'tecrübe edilmesi' gerektiğini söylemiştir. Tanrı'nın duygusal bir sezgiyle kavrandığı söylenir.¹Schleiermacher'ın izinden giden William James'te duygu, dinin en derin kaynağı olarak kabul eder.²Fakat 'duygu' merkezli, somut deneyden (ibadet ve ritüeller) ve entelektüel boyuttan yani akıl ve Tanrı'nın varlığına getirilen rasyonel delillerden uzak din anlayışı, dini/mistik tecrübeyi ve sezgiyi ön plana çıkarmış ve sezgilerin sadece duygu ile olabileceği gibi eksik ve yanlış sonuçlara varılmıştır. Bu duygusal açıklama için psikolojik verilere yönelmişler ve her türlü mistik tecrübeyi sezgisel bilgi türü olarak kabul edip 'dini' tecrübeye dâhil etmişlerdir. Bu tür değerlendirmelerde sezgi kavramı ön plana çıkmakta ve anahtar rolü oynamaktadır.

Sezgi Kavramı

Eflatun'a göre sezgi, belli bir zihin çabasından sonra kendi objesi hakkında doğrudan bilgi veren şeydir. İdealar, Eflatun'a göre sezgi ile bilinebilir. İdealar dünyasındaki formlar hakkında sezgi ile bilgi edinilebilir.³

İnsan zihninin iki türlü çalışma mekanizması vardır. Birincisi *istidlal* (discurtion-tümdengelim/akıl yürütme)dir. İstidlal üç yolla olur; *kıyas* (mantıksal ve matematiksel kıyas), *tümevarım* (induction) ve *analoji* (benzetim). İkinci bilgi edinme yolu ise *sezgi* (hads/intuition)dir. Sezgi kavramı genellikle '*doğrudan doğruya kavrama*' şeklinde tanımlanır ve bu kavram duyguyla (mistik tecrübe), duyu verileriyle (deney/somut tecrübe) veya akılla (soyut düşünce) açıklanmaktadır.⁴ Descartes'e göre sezgi *doğrudan doğruya vasıtasız düpedüz görmedir*. Sezgi saf ve dikkatli bir zihnin kavrayışıdır. Sezgi tümdengelimsel çıkarımdan daha basit olduğundan daha sağlam bir kavrayıştır. Sezgiyle insan kendinin var olduğunu, düşündüğünü, üçgenin üç çizgi ile sınırlı olduğunu bilir.⁵

Sezgide kavramanın 'doğrudan doğruya olduğu' için sezginin düşünme süreci; yani çıkarım, nedenler, öncüller, tanımlama işleri, doğrulama ve yanlışlama gibi süreçlerin bulunmadığı şekilde sonuçlara ulaşılmıştır. Fakat bilgi olmadan sezgi mümkün müdür? Sezgi acaba duyularla mı ilgilidir, zihin işi midir veya akıldan farklı bir bilme yetisi midir? Yine sezgi duyulur âleme ait olanı

¹ Friedrich Schleiermacher, "Dine Dair", (Alev Alatl, Batıya Yön Veren Metinler, Kapadokya MYO. Y., 3. cilt içinde,) http://www.dusuncetarihi.com/pdf/batiya_yon_veren_metinler_cilt3.pdf; Abdülâtilif Tüzer, Dinî Tecrübe ve Mistisizm, Dergâh Y. , I. Baskı, İstanbul, 2006a, s. 44.

² Tüzer, age, s. 45

³ İsmail Köz, "Sezgi'nin Bilgedeki Yeri ve Önemi", Kelam Araştırmaları, 3:1 (2005), s. 33.

⁴ The Encyclopedia of Philosophy, "Intuition"md., 4.cilt, New York, 1967, s. 204-211.

⁵ Descartes, Akıl İdaresi İçin Kurallar, Çev. Mehmet Karasan, 2. Baskı, İstanbul, 1989, s. 12.

mı, zihinde olanı mı, yoksa akıl üstü başka bir alana ait olanı mı bize bildirir?⁶ Çünkü birçok düşünce akımı (rasyonalizm, idealizm, empirizm..vb.) sezgiye bir şekilde yer vermişler ve onu görmezden gelememişlerdir.

Türkçede sezgi kavramının anlamında belirsizlik olsa ve belirsiz bir durumu çağrışırsa bile, sezgisel bilgide şüphe yoktur. Sezgisel bilgi *açık ve seçik olan bir bilgidir*; şüphe götürmez. Leibniz'in dediği gibi, zihnin *'hiçbir vasıtaya başvurmadan iki fikir arasındaki uygunluğu'* kavramasıdır.⁷ 'Hiçbir vasıtaya başvurmadan' gerçekleşen şekilde tanımlanan sezgi kavramı bu anlamda Gnostiklerin sezgi tanımıyla benzerlik arz eder. Eski Yunan'da Gnosis (yani sezgi) 'tefekkür yoluyla' bilgi edinmek demektir. Fakat bu tür bir sezgisel bilgi, tefekkür, riyazet ve içe yönelme ile meydana gelir ve içsel tecrübelerle bilgi elde edilir.⁸

Gerçekte sezgi ile akıl yürütme düşüncenin birçok işlevinde kaynaşır ve birbirini tamamlar. Sezgi⁹, akıl yürütmeyi hazırlar, ondan önce gelir, icat, keşif sezgi ile yapılır, ancak akıl yürütme ile ispat edilir. Sezgi gerek tümevarımda gerek dedüksiyonda hatta matematikte bile akıl yürütmelere hareket noktası hizmeti görür. Düşünce daima ya bir sezgi ile veya bir akıl yürütme ile işe başlar. Açıkçası sezgi düşünceye temel teşkil eder.¹⁰

Bazı filozoflar, sezgiyi algının temelinde, bazıları akıl yürütmenin temelinde, bazıları da metafizik alanın temelinde görmüşlerdir. Ayrıca sezginin bir bilgi kaynağı olarak değerini inkar edenler de olmuştur.¹¹

Sezgi kavramıyla ilgili filozofların yaptığı kuramsal/varsayımsal tanımlar ve yorumlar beyin üzerine yapılan çalışmalar ve buna bağlı Jean Piaget tarafından geliştirilen 'Zihinsel Gelişim Kuramı'na göre değişmiştir. Jean Piaget insanda 4 temel zihinsel gelişim dönemi olduğunu söylemektedir. Bu zihinsel gelişim dönemlerine bağlı olarak insanda dört tür sezgisel yetenek olduğu ve sezgisel yeteneğin bu dönemde edinilen becerilere göre arttığı veya azaldığı görülmektedir. İnsanda var olan dört tür sezgisel yetenek:

- 1) Duyusal-Hareketsel Sezgi (İlkel Sezgi)
- 2) Sembolik-Sezgisel Dönemle İlişkili Sezgi (Duyusal Sezgi)
- 3) Somuta/Nesne ve Deneye Bağlı Sezgi (Somut/Deneysel Sezgi)
- 4) Akla/Zihne ve Mantığa Bağlı Sezgi (Akılcı Sezgi)

0-2 Yaş Duyusal-Hareketsel Dönem

⁶ Köz, agm. , s. 25.

⁷ Zekâ, sezgi kavramında anahtar rol oynar. Çünkü nörobilimciler zekâyı nöronlar arasında hızlı bağlantı kurma yeteneği olarak tanımlarlar. Böylece zeki olanların yani hızlı bağlantı kuranların sezgisel yeteneği daha kuvvetli olmaktadır. Zekâ beyindeki sinir hücreleri (nöron) arasında dallanmayı artırmaktadır. Zekâ genetikdir. Çok zekiyseniz bir defada anlarsınız, ama zeki değilseniz defalarca tekrar etmek zorunda kalırsınız. Oytun Erbaş, <https://www.youtube.com/watch?v=ASwaRDuzrQk> 08.01.dak. Erişim: 22.08.2019

⁸ Ahmet Cevzici, "Gnostikler md", Felsefe Sözlüğü, Paradigma Yay., İstanbul, 1999, s.382.

⁹ Elbette buradaki sezgiden duygusal sezgiyi anlayacağız, ilkel sezgi duygusal sezgiyi, duygusal sezgi hem somut sezgiyi hem de akılcı sezgiyi ortaya çıkarmak için zemin hazırlar. Bu dört sezgi türü birbiri üzerine bina edilmiştir.

¹⁰ Köz, agm., s. 39.

¹¹ Köz, agm., s. 38; Russell bu konuda Bergson'u eleştirmekte ve sezgiyi içgüdü ile bir tutmakta, sezginin basit ve sıradan işlevleri olduğunu bu nedenle insanı ileri götüremeyeceğini söylemektedir. Bertrand Russell, Mistisizm ve Mantık, (Çev. Aysel Usluata), Varlık Yay., İstanbul, 1972, s. 21-22.

İlk dönem çocuğun sadece duyuşsal ve harekete bağlı olarak evreni tanıma girişimidir. Çocuk bu dönemde kendisini nesneden ayıramaz, ben-sen ayırımı yoktur. Bu dönemde çocuk doğadan ayrışır.¹² Basit bir sezgisel yapı mevcuttur. Anneyi tanımak, iletişime geçme (gülümseme, ağlama vb.) bir nesneyi tutmak, ağzına götürmek ..vb., el-ayaklarıyla oynamak gibi faaliyetler çocuğun ilkel sezgisinin gelişmesini sağlar.

2-7 Yaş Sembolik-Sezgisel Dönem

Zihinsel gelişim burada iki ayrı döneme ayrılır.

a) 2-4 Yaş Sembolik Dönem

Sembolik dönemde çocukta 'iç temsiller' oluşur. Yani çocuk, zihninde oluşan kelime, kavram ve sembollerden yola çıkarak oyun oynar. Bu dönemde sembol ile nesne arasındaki ilişkiyi anlar ve bu şekilde 'soyutlama' ve 'genelleme' yapmaya başlar. Ben-merkezci (ego-centric) bir dünya algısı vardır ve mantığı değişken ve yüzeyseldir.¹³ Sembolik dönemdeki çocuklarda *büyüsel ve doğüstü düşünce tarzı* (magical thinking/magic and supernatural) görülür. Çocuk bu dönemde gerçekte hayali/rüyayı ve masalı ayırt edemez. Çizgi filmdeki kahramanları gerçek zanneder.¹⁴

b) 4-7 Yaş Sezgisel Dönem

Çocuk gerçek objelerin yerini 'zihinsel semboller' biçimlendirir, kelimeleri kullanır, objeleri gruplandırır, 'basit düzeyde akıl yürütebilir'. Animizm vardır, canlı-cansız ayırımı yapamaz. Her şeyi canlı gibi düşünür.¹⁵ Artifikalizm (Yapaycılık) hakimdir, güneşi biri kendisi için tutuşturmuştur. Olayları *nedensellik ilkesine göre açıklayamaz*.¹⁶ Cansız nesnelere konuşabilirler. Hayal kurma ve masal uydurma çok olur. Hayal ve gerçek ayırımı yapamazlar.¹⁷ Duygu ve hislere dayalı sezgisel dönemde *tek yönlü bir mantık* vardır.¹⁸ Mantıki düşünceden çok *sezgisel bir düşünceye* sahip olurlar.¹⁹ Sezgileriyle problem çözerler, nasıl çözdükleri sorulduğunda açıklayamazlar.²⁰ Nesnelere sınıflandırmada yetersizdirler. Kedilerin genel, siyam kedisinin ayrı bir tür olarak bir alt sınıf olduğunu bilemezler.²¹

Tümevarımsal veya tümdengelimsel şekilde akıl yürütemezler, transductif (geçişli) düşünce yapısına sahiptirler. Yani çocuk akıl yürütürken bireyden bireye, nesneden nesneye gider. Akıl

¹² Hasan Bacanlı, Gelişim ve Öğrenme, Nobel Yay., 3. Baskı, 2002, s. 65.

¹³ Yasemin Yavuzer vd., Eğitim Psikolojisi (Gelişim-Öğrenme), Nobel Y., 2. Baskı, Ankara, 2006, s.71.

¹⁴ M. Engin Deniz vd., Eğitim Psikolojisi, Maya Y., 6. Baskı, Ankara, 2012, s. 85.

¹⁵ Binnur Yeşilyaprak (Ed.), Eğitim Psikolojisi, 12. Baskı, Pegem Y., 2014, s. 96.

Piaget'e göre çocuk, psişik âlemle fizik âlemi birbirinden ayırmıyorsa, hatta kendi 'ben'i ile 'dış âlem' arasındaki sınırları gözetmiyorsa, bizim için cansız olan birçok cisme canlı ve bilinçli gözüyle bakması pek doğaldır. Buna cansızlık denir. Bu yönüyle tıpkı ilkelerin düşünme biçimine benzer. Çünkü ilkeler tinle maddeyi birbirinden ayıramazlar. Jean Piaget, Çocukta Dünya Tasarımı, (Çev.: Refia Uğurel-Şemin), Marmara Üni. Yayınları, İstanbul, 1988, s.109.

¹⁶ Piaget kitabında 'Yapmacılık ve Nedensellikten Önceki Aşamalar' bölümünde çocuklarda nedensellik ilkesinin olmadığını onun yerine 'yapmacılık' olduğunu söyler. Eşyayı aşkın bir 'yapma' sonucu gibi görmeye götüren eğilime yapmacılık denir. Çocuklarda eşya bir yandan canlıdır öte yandan yapılmıştır. (s.157) Örneğin çocuğa yıldızların nereden geldiği sorulduğunda birileri tarafından yapıldığını söyler. Piaget, age., s. 159.

¹⁷ Doğan Cüceloğlu, İnsan ve Davranışı, Remzi Y., 10. Basım, İstanbul, 2000, s. 351.

¹⁸ Şenay Yapıcı vd., Çocukta Bilişsel Gelişim, Üniversite ve Toplum, cilt:6, sayı:1, 2006, s.10-12. (A B ve B A şeklinde tek yönlü bir mantık işletmektedir. A=B, B=C, A=C diyemezler. Münire Erden vd., Eğitim Psikolojisi, Arkadaş Y., Ankara, 1995, s. 57.

¹⁹ Robert L. Solso vd., Psikoloji, (Çev. Ayşe Ayçiçeği-Dinn), Kitabevi Y., 2. Baskı, İstanbul, 2009, s. 462.

²⁰ Deniz, age, s. 87.

²¹ Banu Yazgan İnanç vd., Gelişim Psikolojisi I., Pegem Akademi Yay., 14. Baskı, 2018, Ankara, s. 126.

yürütmede mantığı bir zorunluluk yoktur, düşünceleri çelişkilerle doludur, aynı obje üzerinde birbirine zıt iki yargıya sahiptir. Zihin yapısı gerçeği bulmaya çalışmaz, istekleri tatmine yönelir, tamamen bireyseldir, dille ifade edilemez, imajlardan, sembol ve mitlerden faydalanır.²²Zaman, hız ve uzaklık kavramlarını anlayamaz.²³

Bu dönemde çocukta duygusal yön çok kuvvetlidir, dili kavrarken mantığını kullanamaz. Sözcükleri literal (yüzeysel anlamıyla harfi harfine anlarlar. Örneğin annesi deodorantın ‘koltuk altına’ sıkıldığını söyleyince çocuk evdeki koltukların altına deodorant sıkmıştır.²⁴

Duygusal Sezgi ve Dini Tecrübe

Duygusal sezgici dönemde çocuklarda, Tanrı tasavvuru kişisel ve ben-merkezlidir. Onlar Tanrı’yı tek yönlü düşünürler. Çocuklar kendilerini seven bir Tanrı’ya inanırlar. Tanrı, insan ve nesnelere canlıdır çünkü hepsi hareket ediyordur.²⁵

İnsanda fevri ve güçlü, çoğu zaman da mantıksız olan bir kavrama sistemi vardır buna *duygusal zihin* (sezgi) de denir (Limbik sistem ve buna bağlı yapılar).²⁶Duygusal zihni kontrol eden limbik sistem insana üç şeyi emreder: ye-iç, üre ve öfkelen. Daha sonra ergenlikte gelişen ön frontal lob ile birlikte bu emirler kontrol edilerek şöyle olur: Her yerde yenilmez, her yerde ürenmez, her yerde öfkelenilmez. Frontal lob beynimizin ahlaki frenlemesini ve limbik sistemin ani hareketini akıl ve mantık süzgecinden geçirerek kontrol eder.²⁷

En alt düzeyde ve ilkel biçimde gerçekleşen dini tecrübeler duygusal sezgici tecrübelerdir. Bunu bir sanat eserinden örnek vererek açıklayabiliriz. Bir eserin derinliklerine inebilmek ve yüzeysel gözlem/temaşadan kurtulabilmek için zihinsel anlamda ‘derinleşmek’ gerekmektedir. İnsan ne kadar iyi eğitim alır ve zihinsel anlamda kapasitesi artarsa onda ‘duygusal (içgüdüsel) sezgi’den daha mükemmel bir sezgiye yeni ‘akılcı/analitik sezgi’ye doğru bir gidiş olur. Bir çocuğun yaptığı resim duygusal sezgici dönemde basit seviyede iken, iyi eğitim almış (yani ön frontal lobu gelişmiş ve sol beyni sanatsal faaliyete dahil etmiş) bir ressamın resmi aynı olmaz.

Duygusal sezgici dini tecrübelerde karşımıza birçok sorunun ortaya çıktığını görebiliriz. Duygusal sezgiyle elde edilen dini tecrübeler kavramsal görecelikten kurtulamaz. Kişinin doğadan etkilenecek (temaş) Tanrı’ya yönelmesi, doğayı algılayan kişinin kavramsal şemasının göreceleştiren etkisine maruz kalır. Doğa tecrübesi ‘inanç’ zemininde yorumlanarak, ‘dini duygu’ oluşması daha önceden Tanrı’nın mahiyetini bilmeye veya Tanrı’ya inanmaya bağlıdır. Tanrı hakkında bilgi olmadan dış dünya hakkında herhangi bir tecrübe ‘Tanrı tecrübesi’ olarak yorumlanamaz. Ateist iken, Henry Bergson’un doğadan etkilenecek Tanrı’ya yönelmesi, ve Tanrı’yı

²² Necati Öner, Fransız Sosyoloji Okuluna Göre Mantığın Menşei Problemi, Ank. Ü.İ.F.Y., Ankara, 1965, s.70-71.

²³ Solso vd., age, s. 461.

²⁴ Ziya Selçuk, Eğitim Psikolojisi, Nobel Y., Ankara, 2009, s. 93.

²⁵ Cemil Osmanoglu, Basamak Teorileri Açısından Dini Gelişim, İnanç Gelişimi ve Eğitimi, Marmara Üniversitesi SBE., Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, İstanbul, 2007, s. 91,116.

²⁶ Daniel Goleman, Duygusal Zekâ, (Çev. Banu Seçkin Yüksel), Varlık Y., 25. Baskı, İstanbul, 2004, s. 23.

²⁷ Oytun Erbaş, Aşkın Nörobiyolojisi Konferansı, Samsun, 19.02.2015; <https://www.youtube.com/watch?v=P-ZVbuFX2Bk>, Erişim: 16.08.2019, 11.38 dk.

doğadan yola çıkarak tecrübesi onda daha önceden Tanrı kavramı olması nedeniyle olmuştur.²⁸ O zaman en basit duygusal tecrübelerin bile bilgi, somut tecrübe ve akılla bir ilişkisi olması gerekir.

Duygusal sezgiye, Henry Bergson (1859-1941) *metafizik sezgi* demiştir. Bergson'a göre daha önceki felsefeler sezgiyi zihin lehine ihmal etmiştir. Felsefe sezgiyi geliştirmek zorundadır.²⁹İlmi nasıl zeka yapıyorsa metafiziği de sezgi kuracaktır.³⁰

Bergson'a göre sezgi yüksek bir bilgi türüdür; duyular ve akıl tarafından ortaya çıkarılan bilgidен de mahiyet olarak farklıdır. Böylece Bergson'un sezgi türlerinden sadece duygusal sezgiyi dikkate aldığını söylemek mümkündür. Bergson'a göre sezgi ve akıl zıt yönlerde bulunur. Akıl madde ile ilgilidir, sezgi ise hayatın iç yüzünü gösterir. Akılla hayatın özü anlaşılmaz, sezgiyle anlaşılır. Akıl, dışsaldır; sezgi ise içseldir. Ruhun derinliklerine ancak sezgi ile girebiliriz. Sezgi, eşyanın gerçekliğini kavramada tek araçtır. Sezgi zekadan üstündür. O bir metafizik deneydir.³¹

Bergson yine sezgi ile zekayı birbirinden ayırır. Sezgi ile zekanın birbirine zıt iki istikamette ilerlediğini söylemektedir.³² Bergson'a göre sezgi bilgi yolunu ifade eden bütün tabirlerden üstündür. Fakat yine de belirsizliğe elverişlidir. Bergson'un sezgi anlayışı ile Gazali'nin sezgi anlayışı birbirine benzer.³³

Ancak Gazali sezgisel bilginin kesinliği ve apaçıklığı konusunda ondan ayrılır. Gazali'ye göre sezgi bilgileri tecrübe ile kazanılmış bilgiler cinsindedir; kesindirler ve bir akıl yürütmenin prensibidirler. Sezgiler saf ve berrak zihinde doğarlar. Bu tür bilgiler şüphesizdir ve bunların doğruluğunun ve kesinliğinin ispatı söz konusu olamaz.³⁴Descartes'te sezgiyle elde edilen bilgilerin apaçık ve kesin olduğunu, bunların ispatının mümkün olamayacağını ileri sürmüştür.³⁵

Eğer duygusal sezgi tek başına bilginin kaynağı olarak alınmak istenirse güvenli bir metot olmaz. Sezgi akılla ve duyularla kontrol edilmedikçe saçma iddialar ortaya çıkabilir ve çok kolayca yanılsıza düşülebilir. Sezgi kendi iç görüşlerini nakletmek ve açıklamak istediğinde duyu organlarının algılarına ve aklın kavramlarına geri dönmelidir ya da onların yanlış yorumlanmalarına ve saldırılara karşı kendini savunmalıdır.³⁶

Duygusal Sezgi ve Mistik Bilgi

Duygusal sezgi ile elde edilen mistik bilgi insana, topluma, kültüre, sosyal şartlara, eğitime göre niteliği değişebilmektedir. Çocukluk dönemi (4-7) yaş insanda mistik (mitsel) bilgi olduğu gibi, bazı ilkel toplumlarda örneğin Afrika kabilelerinde de yeterli zihinsel gelişim imkanı olmadığı için mistik düşünce hakimdir. Yine bazı hastalıklar, psikolojik sorunlar, şizofren, depresif ruh hali insanı daha duygusal yaparak mistik bilgiye yönlendirir. Bazı kimyasallar LSD, haşhaş, eroin..vb. beyin işleyiş mekanizmasını bozarak ön frontal lobun beyin üzerindeki etkisini keserek mistik yapabilmektedir. Savaşlar, bunalımlar, toplumsal sıkıntılar, kaos ortamı insanları aşırı duygusallaştırıp mistik yapabilir. Eğitim yetersizliği veya bireyler iyi eğitim almış olsa bile

²⁸ Tüzer, age., s. 249.

²⁹ Henry Bergson, *Yaratıcı Tekâmül*, Çev. M. Şekip Tunç, 2.Baskı, İstanbul, 1986, s. 345.

³⁰ Cavit Sunar, "Bergson'da Zekâ ve Sezgi", A.Ü.İ.F. Dergisi, cilt: VII, Ankara, 1960, s. 41.

³¹ Sunar, agm., s. 41-42.

³² Bergson, age, s. 344.

³³ Süleyman Hayri Bolay, *Felsefi Doktrinler Sözlüğü*, 4.Baskı, Ankara, 1987, s. 78.

³⁴ Necip Taylan, *Gazali'nin Düşünce Sisteminin Temelleri*, M.Ü.İlahiyat Fak. Yay., İstanbul, 1989, s. 200.

³⁵ Köz, agm., s. 38.

³⁶ Harold H. Titus, *Living Issues in Philosophy*, 2. Baskı, USA, 1953, s. 200.

toplumun eğitimsiz oluşu da insanı zihinsel anlamda gerileterek mistik düşünceye eğilimli hale getirir. Yine dinde sadece 'öteki dünya', 'ölüm', 'cehennem' gibi ahiretle ilgili hususlara odaklanarak, dinin akıl ve mantıktan yoksun bir şekilde yorumlanması, dinin bir duygu işi olduğu söylenmesi sonucu insanlar mistik bir dine yönelmektedirler. Bu da olayları doğru değerlendirmelerini güçleştirmektedir. Bunlara en tipik örnek tasavvufçulardır (Hıristiyanlıkta Gnostikler, Yahudilikte Kabalistler). Dine duygusal yorum getiren bu gruplar dinin temel dinamiği olarak mistik tecrübeyi görürler. Bu mistik tecrübe somut sezgisel dönemin tecrübe/deneyine karşı ileri sürdükleri bir şeydir. Çünkü somut dönemde duyu verileri dış dünyadan elde ettikleri bilgileri değerlendirerek somut sezgisel yolla deney/tecrübe ile somut bilgiye ulaşabilir. Fakat tasavvufçular, dış dünyanın gerçekliğini ve duyu verilerinin doğruluğunu kabul etmedikleri ve bunlara şüphe ile bakıp inkar ettikleri için deneyi/tecrübeyi 'dış'ta arama yerine 'iç'te aramanın gerektiğini söyleyerek, somut sezgiyi inkar etmişlerdir. İçe yönelen duyular, artık bir şeyi görüp duymasa, koklamasa, ellemese bile içten bilgi alabilir. Her dış duyuya karşı içte bir iç duyu olduğunu söylerler ve bu beş iç duyu ile görebildiklerini, duyabildiklerini ve bilgi elde edebildiklerini iddia ederler. Bunu da yine duygularını kullanarak (kalp) elde edeceklerdir. Böylece bireyler somut ve soyut sezgiye asla ulaşamayacak sadece duygusal sezgiyle yani basit, ilkel ve çocuksu yolla bilgi etmeye yöneleceklerdir. Bu da bilginin eksik, yanlış, hatalı, çelişkilerle dolu, tutarsız, bağlamdan uzak olması anlamına gelecektir (4-7 yaş bir çocuğun elde ettiği bilgi kadar bilgi elde edebileceklerdir). Bu bilgi ve akıl yürütme transductif (geçişli) bir şekilde olacaktır. Ahlaki yargılar duruma göre değişen, ilkeden ve ahlaki yapıdan yoksun bir hal alacaktır. Din dili ise tıpkı çocukta olduğu gibi sembolik olarak yorumlanacaktır. Dini metin anlaşılırken metnin bütünlüğü, siyak-sibak ilişkisi, tarihsel yön dikkate alınmayarak ana mesajdan uzak bir şekilde metne anlam verilir.³⁷

7-11 Yaş Somut İşlemler Dönemi

Çocuk sembolik ve sezgisel dönemden sonra yani 7 yaşından sonra somut işlemler dönemine girer. Bu dönemde çocuk zihinden işlem yapabilir. Nesnelerin iç özelliklerini kavrar. Sınıflama, sıralama, geçişlilik, sayı/nesne/meکان korunumu, tersine dönüştürme, kısmen mantık yürütme, organize ve mantıklı düşünme becerisi gelişir. Somut nesnelere üzerinde bilimsel çalışmalar yapabilir. Tümevarımsal (inductive reasoning) düşünme biçimi gelişir. Bu dönemde gittikçe soyutlaşan zihinsel işlemler dizisi vardır.³⁸ Sezgisel işlemde somut işlemi yapabilmek kapasitesi bir bütün olarak gerçekleşmez, adım adım ve tek tek gerçekleşir.³⁹ Çocuk gerçek dünya ile hayal dünyası arasındaki farkı kavrar. Masalın gerçek olmadığını bilir.⁴⁰ Kuralcıdır ve kurallara aşırı bağlıdır. Çıkarları ön plandadır, kurallara çıkarına göre uyar.⁴¹

Kant'a göre bilgi çok karmaşık işlemlerin sonucudur. Çok boyutlu, girift bir sonuçtur. Kant'ın bilgi teorisinde, sezginin ve kategorilerin önemli yeri vardır. Çünkü onda bütün bilgiler sezgi ve kategoriler aracılığıyla kurulur. Sezgi, duylara aittir ama duylardan gelmez. Sezgi, aklın a priori formu değildir. Zaman ve meکان bütün duyuların imkanının sağlayan saf sezgidir.⁴² Kant'a göre bütün bilgiler tecrübe ile başlar ancak sadece tecrübeden ibaret değildir, sezgi bu tecrübe alanında etkilidir. Duyular aracılığıyla elde edilen sezgi iki türdür. Dışa bağlı sezgi,

³⁷ Gazali'nin Batniliğe Getirdiği Eleştiriler kitabında bu konuyla ilgili çarpıcı örnekler vardır.

³⁸ Cüceloğlu, age, 349-352, 353; Solso, age, s. 459; Yapıcı, age, s. 13, 14.

³⁹ Yapıcı, age, s. 12.

⁴⁰ Cüceloğlu, age, s. 351.

⁴¹ Yavuzer, age, s. 82.

⁴² Köz, agm., s. 26

mekana bağlı olarak nesnelere tasavvur edilir. İçeride sezgide zamana bağlı olarak zihin, kendisini ve iç halleri yaşar. Mekan, dış sezgi; zaman ise iç sezgidir. Zaman ve mekan saf sezgilerdir.⁴³ Zaman ve mekan, duyulur sezginin saf biçimleri olmakla bize olayların sunumunu verirler.⁴⁴ Kant'a göre bu anlamda sezgi algıdan başka bir şey değildir (sezgi=algı). Bizdeki bütün bilgiler algıyla başlar, ancak tümüyle algıdan çıkmaz. Sezgi yalnızca duyulara ait olan bir yargıdır. Fakat biz bu makalede Kant'ın bu görüşüne karşı çıkarak dört tür sezgi olduğunu savunuyoruz. Kant ise sadece somut sezginin olduğunu ileri sürmektedir.

Somut Sezgi ve Dini Tecrübe

Çocuk bu dönemde Tanrı hakkında daha doğru ve kesinliğe yakın yaklaşımlarda bulunabilmektedir. 10 yaşından sonra gelişen muhakeme yeteneğine paralel olarak gerçekçi bir Tanrı tasavvuruna ve inanç alanına yönelmektedir.⁴⁵

Bilgiye elde ederken sağlam bir dayanak noktası bulmak gerekir yoksa zihin güvenilir, genel geçer bilgiyi kuramaz. Sonuçta bütün bilgiler sağlam bir temele dayanırlar. Bu dayanak noktası bilginin değeriyle ilgilidir.⁴⁶ Bilimsel çalışmalar söz konusu olduğunda sezgi, aklın uzun süre çabası, gözlemi, deneyi sonucu ve zekanın etkisiyle varılan yeni sonuçlarla bilgi elde eder. Buna kavrama/kavrayış da denilebilir.⁴⁷

Sezgi bazı filozoflar, matematikçiler ve mantıkçılar tarafından sistemlerinin temellendirilmesinde en önemli araç olarak görülür. Bu nedenle sezginin çok geniş bir tartışma alanı vardır. Özellikle Descartes ile birlikte bilginin temellendirilmesinde sezgi ön plana çıkmış ve mantık sistemleri kurulmasında sezgiye müracaat edilmiştir. Çünkü aksiyomlar ispatlanarak ulaşılmış önermelerden değildir.⁴⁸

Üstelik onları mantıksal olarak da çıkaramayız. Öyleyse, aksiyomların doğruluğu tündengelim çıkarımdan başka bir yolla bilinir. O yolda sezgidir.⁴⁹ O zaman sezgi bilgisini her türlü bilgiye ulaşmak için bir araç olarak görmek mümkündür.

Aşırı maddeci toplumlar, somuta odaklanıp somut bir sezgi ile herşeyi açıklayabileceklerini düşünürler. Bilimsel çalışmalarda aşırı deneye ve somut dünyaya odaklanıp bilgiyi sadece somuta

⁴³ Köz, agm., s. 27.

⁴⁴ Lucien Goldman, Kant Felsefesine Giriş, Çev. Avşar Timuçin, İstanbul, 1983, s. 16.

⁴⁵ Osmanoğlu, agt, s. 91,92.

⁴⁶ Köz, agm., s. 24.

⁴⁷ Şahin Filiz, İslam Felsefesinde Mistik Bilginin Yeri, İnsan Yay., İstanbul, 1995, s. 174.

⁴⁸ Aksiyomlar: 1) Kanıtlanması gerekmeyen kabullerdir. Eukleides geometrisinde 7 adet aksiyom vardır. Nedeni bilinmez. Sonra teoremler gelir. Her birinin dayanağı en başta sorgulanmayan aksiyomlardır. 2) Kendiliğinden apaçık olan ve bu nedenle kanıtlanmaya ihtiyacı olmayan önerme. 3) Matematikte, doğruluğu kabul edilen, yani gerektirmeler sonucu varılmayan önermeler. Varlıkları matematik yapabilmek ve matematiği en azından sunum aşamasında "sezgi", "akla yatkınlık" gibi sübjektif ölçeklerden ve hatta "deney"den kurtarmak için gereklidir. İki elma iki elma daha koyduğunuzda dört elma saydığınız için $2+2=4$ değildir. Bu tamamen doğal sayıların inşasında kullanılan aksiyomlardan ve toplama işleminin tanımından çıkar. Ya da Pisagor teoremini göstermek için bir düzenek vardır: Dik kenarları a, b hipotenüsü c olan bir dik üçgen olsun. Boyutları a-a-h b-b-h c-c-h şeklindeki dikdörtgenler prizmaları alınır, ilk iki prizmanın içine kum konur ve bu kum üçüncü prizmanın içini tamamen doldurur. Ama Pisagor teoreminin doğru olma sebebi bu değildir ve bu deneyin matematiksel açıdan hiçbir önemi yoktur, ancak pedagojik veya ilham vermek adına bir önemi olabilir. Ayrıca aksiyomlar sayesinde, aslında matematiksel hiçbir gerçeğin mutlak olmadığı, sadece "kabul edilen" başka önermelerden çıktığı anlaşılır. Bu sayede Öklid geometrisinden başka geometriler ortaya çıkmış ve hatta uygulama alanı bulabilmiştir <https://eksisozluk.com/aksiyom--88742> erişim: 11.09.2019.

⁴⁹ Köz, agm., s. 24.

dayalı bir sezgi ile elde etme yöntemi yani bilgi elde etmede sadece tümevarım yolunun kullanılması bilginin bütüncül görülmesine engel olur.⁵⁰

Somut sezgisel din anlayışında ise dinin şekilsel, deneysel yani (ibadet), ritüel yönleri ağır basacak şekilde yorumlanır. Din sadece belli bir ibadeti yaparak, belli duaları ezberlemek, ritüelleri uygulamak olarak anlaşılır. Din dili literal anlamda anlaşılır, ne yazıyorsa olan odur, metnin dışına çıkılamaz, tevil yapılamaz. Bu dinin dışına çıkmak anlamına gelir. Ayetleri şartlara, toplumlara göre yeniden yorumlamak ve yeni hükümler ortaya koymak günah kabul edilir. Namaz, oruç gibi ibadetler her yerde aynı şekilde yapılmalıdır derler. Örneğin bazı insanların uzun süre oruç tutmaları gerektiğini düşünür, soyut ifadeleri veya zamanla soyutlaşmış ifadeleri her zaman somut anlarlar. Örneğin, sakla samanı gelir zamanı, sözünden sadece saman saklamak gerektiğini anlarlar.

11-17 Yaş Soyut İşlemler Dönemi

Soyut işlemler döneminde çocuk *semboller* düzeyinden bir aşama ötesine geçerek *düşünce* düzeyine ulaşır. Böylece çocuk bir problemi çözebilmek için hipotezler geliştirir ve bunları dener. Somut işlemler döneminde çocuk sadece sembollerle düşünebilirken, soyut işlemler döneminde muhtemel seçenekler üzerinde düşünebilir. Bu dönemde mantıksal düşüncenin kendini gösterdiği düşünce tarzlarından biri olan tümdengelim (deductive reasoning) düşünce tarzı gelişir.⁵¹ Düşünceyi daha üst düzeyde bir sistem içinde koordine etme yeteneğinin gelişmesiyle, gerçek dünyadan varsayımsal dünyaya geçilir. Ve gerçeklik tarafından hemen harekete geçirilemeyen düşünce sistemleri bu şekilde uyarılır. Bu varsayımsal düşünmeye eğilim, oldukça üst düzeyde soyut düşünmeye sevk eder ve soyut işlemlerdeki çocuk ahlak, inanç, aşk, varolma gibi konular üzerinde düşünür.⁵²

Bu dönemde çocuk hipotetik düşünür. Hipotez kurar, ihtimaller üzerine düşünür, analiz-sentez yapar, soyut kavramları (oran, enerji, atom) öğrenebilir. Birleştirmeci (kombinasyonel) düşünebilir. Yani birkaç faktörün birlikte ele alınarak sorunun çözülmesi bu dönemde edinilir.⁵³ Sonuç olarak bilişsel gelişim süreci transductif (geçişli) düşünme biçiminden, tümevarıma (inductive), tümevarımdan da tümdengelim (deductive) doğru bir gelişme göstererek akıl yürütme kapasitesi gelişir. Piaget'e göre soyut işlemler dönemi, zihinsel büyümenin sonuna işaret eder.⁵⁴ Kombinasyon (Kombinatuar Sistem) birleştirici düşünme bu dönemde etkilidir. Olasılıklı düşünme, tümdengelim, göreceli düşünme, analogi, sistemli hipotezli düşünme (INRC-Identity Negation Reciprocal Correlative) bu dönemde etkili olan düşünme biçimleridir. Soyut işlemlerin birçok şemasının tek tek açıklanması gerekmez çünkü bu dönemde "tüm şemalar bir bütündür". Sonuç olarak bireylerde, hipotetik düşünme becerileri (hypotetical thinking), değişkenleri değiştirme ve kontrol etme (identification and control of variables), kombinasyonel düşünme

⁵⁰ Bunu aynı zamanda sağ ve sol beyin fonksiyonlarına göre de açıklamak mümkündür. Duygusal sezgide sadece limbik sistem ve onun devamı olarak işleyen sağ beyin etkili iken, somut sezgide sadece sol beyin etkilidir. Soyut sezgide ise sağ ve sol yarım kürede yani ikisinde de bulunan prefrontal lobların gelişmesine bağlı olarak gelişen muhakeme, akıl yürütmeye paralel olarak soyut sezgi gelişir. Yani soyut sezgi her iki yarımküreyi de bilgi elde ederken eşit şekilde kullanmaktadır. Böylece bilgi bütüncül bir yapıya ulaşmaktadır. Örneğin sebzelerden yapılan bir yüz resmini sağ beyin sadece yüz, sol beyin ise sadece sebze olarak algılar. Çormuş Cal loşum yolu ile iki beyin yarım küresinin eş zamanlı ve iletişim halinde çalışmasıyla 'sebzelerden oluşmuş bir yüz' olduğunu fark ederler. Ayrıntılı bilgi için bkz. H.Alp Boydak, Beyin Yarım Kürelerinin Gizemi, Beyaz Yay., İstanbul, 2017.

⁵¹ Cüceloğlu, age, s. 352-353.

⁵² Solso, age, s. 463.

⁵³ Bacanlı, age, s.70,71,73.

⁵⁴ Cüceloğlu, age, s. 352.

becerileri (combinatorial thinking), olasılıklı düşünme (probabilistic thinking), oransal düşünme (proportional thinking) gibi mantıksal düşünme becerileri gelişir.⁵⁵

Tarihte, soyut işlemler dönemine en çok vurgu yapan düşünürler filozoflar olmuştur. Örneğin İbn Rüşd, soyut işlemler dönemine benzer özellikleri sayarak, soyut işlemler döneminin ürünü olan akılcı sezgiciliği şu şekilde açıklamıştır:

“Zihin, maddi suretleri maddi olmaları bakımından akleder. Bu zatlar kendileri dışında öncelikli varlıkları olmayan, aksine çizgide olduğu gibi varlıkların eklentileri olan zatlar olsa bile bunları bizatihi soyut olarak akleder. Bu akıl, düşünme gücüne aittir. Zira duyu, suretleri ferdileşmiş olmaları bakımından idrak eder. Duyu, suretleri zihin dışında olduğu şekliyle maddi bir kabulle kabul etmeyip daha çok ruhsal bakımdan kabul etse de maddede bulunmaları ve somut şeyler olmaları bakımından idrak eder. Akıl özelliği ise somut maddeden soyut sureti çekip çıkarmak ve onu tek başına bütün incelikleriyle tasavvur etmektir. Aklın işi budur. Şeylerin mahiyetinin akledilmesi ancak bu şekilde doğru olur. Aksi takdirde hiçbir bilgi meydana gelmez.”⁵⁶

Akılcı sezgi ile bilgi oluşma sürecini Kant şu şekilde açıklar: Duyumlarla elde edilen izlenimleri bilgiye dönüştüren zihindir. Zihin bu dönüştürme işine kavramlarla yapar. Öyleyse kavramlar sezgileri birleştiren bütünleştiren evrensel zorunlu koşuldur. Duyarlığın formları zaman ve mekan, zihninki ise kategorilerdir. Kategoriler, zihnin a priori formlarıdır; bilgi onlar aracılığıyla gerçekleşir.⁵⁷ Yani aslında nörobiyologların zihinsel haritalar veya psikologların şemalar dediği yapıların oluşmasıyla bilgi ortaya çıkmaktadır.

Kant, duyulur olanın ötesinde aşkın bir alanın varlığını düşünmektedir. Bu düşünceyi bize sağlayan *akli sezgi* olacaktır. Fakat bu akli sezgi bilgi verici nitelikte değildir çünkü numen alemle ilgilidir, bilgi ise *duyulur sezgi* ile elde edilir.⁵⁸ Böylece Kant sezgide sadece somut sezgiyi bilgi verici nitelikte görerek büyük bir hataya düşmüştür. Çünkü sezginin en üst biçimi akli sezgidir.

Soyut Sezgi ve Dini Tecrübe

Aklın kontrolünde gelişen sezgide, analitik ve akıl yürütmeyle kazanılan, araştırma ve düşünme sonucu ortaya çıkmış bilgiye dayanan bir sezgi söz konusudur. Bu sezgiyle evrenin, insanın, canlıların derinlemesine tahlili sonucu evrendeki düzenin akılla kavranmasıyla bilimsel bilgiye ulaşılır. Akıl, hem duyu hem de duyusal sezgi verilerinden yararlanarak bunları zihinde işler ve akla dayalı, yeni üst bir sezgiye, anlam alanına ulaşır. Bu sezgi bilgiyi esas alan bir sezgidir.

Soyut sezgi söz konusu olunca din üst düzey anlama ve düşünme biçimi ile yorumlanır. Ayetler tevil edilir, kültüre, topluma ve insana göre ayetin anlamına yorumlar getirilir. Örneğin ‘Sakla samanı gelir zamanı’ atasözünü ayet gibi farz edersek artık bu ayete ‘literal’ anlam yükleyerek kişiler, ‘Allah bizden saman saklamamızı istiyor, saman saklamalıyız’ şeklinde anlam vermenin yanlış olduğunu bilecektir. Duyusal sezgide, bu ifadeler hep sembolik anlam yüklenip, ‘bağlamdan ve tarihsel içeriğinden koparılıp’ saman aslında sarıdır, sarı güneşin sembolüdür, o nedenle saman güneşi temsil eder..vs. vs. gibi yorumlar yapılmayacağı gibi, somut işlemler dönemine uygun ‘literal’ anlamda da ayet anlaşılmayacaktır. Yani Allah saman saklamamızı

⁵⁵ Ahmet Volkan Yüzüak vd., “Lawson Mantıksal Düşünme Testinin Uyarlanması”, Gazi Üniversitesi Gazi Eğitim Fakültesi Dergisi:443-456 (2015), s. 445.

⁵⁶ İbn Rüşd, Telhisu Mâba’det-tabî’a (Metafizik Şerhi), Çev. M.Macit, Litera Yay., İstanbul, 2004, s. 71-72

⁵⁷ Goldmann, age., s. 16-17.

⁵⁸ Köz, agm., s. 31-32.

istediği için saman saklamayacak, bu samanın o dönemin hayat koşullarına uygun bir ayet olduğunu anlayacak günümüzde bu ayeti ‘*tasarruf yapmak*’ şeklinde soyut sezgisel döneme uygun şekilde anlayacağız.

Sonuç

Sezgisel bilgi anlayışlarında mistik/gnostik/kabalist/mutasavvıfların sadece duyguya yönelmesi, bilgi elde etme yolu olarak dış dünyanın gerçekliğini inkar ettiği (rüya/hayal ile gerçeği ayıramadığı) için deney/somut bilgi yerine iç dünyadan elde edilen mistik tecrübe/deney koyması, okuma, düşünme, anlama ve sonuç çıkarma gibi soyut sezginin oluşumuna yol açan zihinsel uğraşları yasaklaması nedeniyle soyut sezgiye asla imkan vermemesi, düşüncenin ve *bilginin sadece duygusal sezgiyle sınırlanmasına neden olmuştur*. Somut ve soyut sezgiyi geliştirecek araçlar ortadan kaldırılmıştır. Fakat bilgide dört sezgi türü de eş güdümlü olarak kullanılmalıdır. Bir insan araştıracağı bilgiyi önce ilkel sezgi sonra duygusal bir sezgi ile (sevgi/aşk) yönelmeli; onunla ilgili deney/gözlem yaparak somut sezgi ile bilgi elde etmeli en son da bütün bu bilgi üzerine derinlemesine okuma, araştırma, inceleme ve akıl yürütme faaliyetinde bulunarak akli sezgi ile kesin bilgiyi elde etmelidir.

Bilimde duygusal sezgiden, somut ve akılcı sezgiye geçilmesi gerekir. Yani tıp yani farmakoloji söz konusu olunca basit bitki ilaçları yerine, deneyle test edilen ve araştırma yapılmış kimyasal ilaçlar üretmek gibi. Sanatta da duygusal sezgiden, somut ve akılcı sezgiye gidiş olmalıdır. Basit sanat ürünü sayılabilecek eserler (ilkellerin bazı sanat figürleri, halk sanatı gibi) üst düzey bir sanat üretimi ve yaratımı haline getirilmelidir.

Dini tecrübeler söz konusu olunca bu şöyle açıklanabilir. Bireyler önce anne-babasından öğrendiği dine ‘duygusal bir sezgi’ ile bağlanırlar. Duygusal dini tecrübe yaşarlar. Sonra bu duygusal sezgiye 7 yaşından sonra ibadet ve ritüellerin eklenmesiyle birlikte somut bir sezgiye dönüşür. Somut dini tecrübe, dini ve Tanrı’yı somut sezgi ile anlama yoludur. 11 yaşından sonra akli muhakemenin gelişmesiyle din artık akılla araştırılır. Tanrı’nın varlığına rasyonel deliller getirilir, herhangi bir bilim dalında yapılan derin incelemeler insana Tanrı’nın varlığını hissettirebilir. Böylece soyut tecrübe yoluyla, bilimin verilerinden ve soyut ayetlerden yola çıkarak bir dini tecrübe yaşanır.

Bertrand Russell, duygusal sezgiye vurgu yapan ve bu sezgiyi akıl ve duyulardan (deneyden) ayırarak tamamen mistik bir şekilde açıklayan Henry Bergson’u eleştirmiş bunun içgüdüsel bir şey olduğunu, basit ve günlük meselelerde sorunu çöze bile çok büyük meselelerde çözümde yetersiz kalacağını vurgulamıştır. Gerçek bilgiye ulaşmak için, duygusal sezgi yetersizdir. O nedenle duygusal sezgilerin geliştirilmesi duyu verileriyle zenginleştirilip, akılla/mantıkla işleminden geçirilerek akılcı sezgiye ulaşılması gerekir. Böylece her bir bilim ve sanat alanında elde edilen mükemmellik tıpkı akılcı sezgiye dayanan din gibi mükemmel olacaktır.

KAYNAKÇA

Bacanlı Hasan, Gelişim ve Öğrenme, Nobel Y.,3.Baskı, 2002

Bergson Henry, Yaratıcı Tekamül, Çev. M.Şekip Tunç, 2.Baskı, İstanbul, 1986

- Bolay Süleyman Hayri, Felsefi Doktrinler Sözlüğü, 4.Baskı, Ankara, 1987
- Boydak H. Alp, Beyin Yarım Kürelerinin Gizemi, Beyaz Yay., İstanbul, 2017.
- Cevizci Ahmet, “Gnostikler md”, Felsefe Sözlüğü, Paradigma Yay., İstanbul, 1999
- Cüceloğlu Doğan, İnsan ve Davranışı, Remzi Y., 10. Basım, İstanbul, 2000
- Deniz M. Engin vd., Eğitim Psikolojisi, Maya Y., 6.Baskı, Ankara, 2012
- Descartes, Aklın İdaresi İçin Kurallar, Çev. Mehmet Karasan, 2. Baskı, İstanbul, 1989
- Erden Münire vd., Eğitim Psikolojisi, Arkadaş Y., Ankara, 1995
- Filiz Şahin, İslam Felsefesinde Mistik Bilginin Yeri, İnsan Yay., İstanbul, 1995
- Goldman Lucien, Kant Felsefesine Giriş, Çev. Avşar Timuçin, İstanbul, 1983
- Goleman Daniel, Duygusal Zekâ, (Çev. Banu Seçkin Yüksel), Varlık Y., 25. Baskı, İstanbul, 2004
- İbn Rüşd, Telhisu Mâba’det-tabî’a (Metafizik Şerhi), Çev. M.Macit, Litera Yay., İstanbul, 2004
- İnanç Banu Yazgan vd., Gelişim Psikolojisi I., Pegem Akademi Yay., 14.Baskı, 2018, Ankara
- Osmanoğlu Cemil, Basamak Teorileri Açısından Dini Gelişim, İnanç Gelişimi ve Eğitimi, Marmara Üniversitesi SBE., Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, İstanbul, 2007
- Öner Necati, Fransız Sosyoloji Okuluna Göre Mantığın Menşei Problemi, Ank. Ü.İ.F.Y., Ankara, 1965
- Piaget Jean, Çocukta Dünya Tasarımı, (Çev: Refia Uğurel-Şemin), Marmara Üni.Yayınları, İstanbul,1988
- Russell Bertrand, Mistisizm ve Mantık, (Çev. Ayseli Usluata), Varlık Yay., İstanbul, 1972
- Selçuk Ziya, Eğitim Psikolojisi, Nobel Y., Ankara, 2009
- Sunar Cavit, “Bergson’da Zeka ve Sezgi”, A.Ü.İ.F. Dergisi, cilt: VII, Ankara, 1960
- Taylan Necip, Gazali’nin Düşünce Sisteminin Temelleri, M.Ü. İlahiyat Fak.Yay., İstanbul, 1989
- The Encyclopedia of Philosophy, “Intuition”md., 4.cilt, New York, 1967
- Titus Harold H., Living Issues in Philosophy, 2. Baskı, USA, 1953
- Tüzer Abdülatif, Dinî Tecrübe ve Mistisizm, Dergâh Y. , I. Baskı, İstanbul, 2006
- Yapıcı Şenay vd., Çocukta Bilişsel Gelişim, Üniversite ve Toplum, cilt:6,sayı:1,2006
- Yavuzer Yasemin vd., Eğitim Psikolojisi (Gelişim-Öğrenme), Nobel Y., 2. Baskı, Ankara, 2006
- Yeşilyaprak Binnur (Ed.), Eğitim Psikolojisi, 12. Baskı, Pegem Y., 2014
- Yüzüak Ahmet Volkan vd., “Lawson Mantıksal Düşünme Testinin Uyarlanması”, Gazi Üniversitesi Gazi Eğitim Fakültesi Dergisi:443-456 (2015)

İNTERNET KAYNAKLARI

Friedrich Schleiermacher, “Dine Dair”, (Alev Alatl1, Batıya Yön Veren Metinler, Kapadokya MYO. Y., 3. cilt içinde,) http://www.dusuncetarihi.com/pdf/batiya_yon_veren_metinler_cilt3.pdf

Otistik Çocuklar, Oytun Erbaş,

<https://www.youtube.com/watch?v=ASwaRDuzrQk>

Oytun Erbaş, Aşkın Nörobiyolojisi Konferansı, Samsun, 19.02.2015;

<https://www.youtube.com/watch?v=P-ZVbuFX2Bk>

Aksiyom Maddesi, <https://eksisozluk.com/aksiyom--88742>